

מאורעות תרפ"ט - ההיבט הערבי: גורמים, מהלך ותוצאות

יובל ארנון-אוחנה*

מבוא

ועדת החקירה בראשות סר וולטר שאו (Shaw) קבעה במסקנותיה על אודות גורמי מאורעות תרפ"ט (1929), שהתפרסמו במרץ 1930: "מתחילתם היוו [מאורעות] אלה תקיפה של ערבים נגד יהודים, בלא שתימצא להם כל תואנה על ידי מעשי רצח קודמים של יהודים". ואולם פרט למשפט זה קבעה הוועדה כי הגורמים העיקריים לתקיפה הערבית היו שלושה, כולם תוצאת פעילות יהודית: העלייה היהודית ארצה, ההתיישבות הציונית ורכישת הקרקעות, שעוררו חשש כי הם עלולים לגרום לנישול הערבים מאדמותיהם. הוועדה ניקתה כליל מאשמה את המופתי חאג' מוחמד אמין אל-חוסייני, וקבעה שלא הייתה בידו כל אחריות למאורעות.

מן הראוי לבחון מסקנות אלו. במחצית השנייה של שנות ה-20, בעיקר משנת 1926 ואילך, עבר על היישוב היהודי בארץ ישראל המשבר הכלכלי החמור ביותר בתקופת המנדט. הוא היה חמור כל כך עד שהיו שהגדירוהו כמעמיד בספק את עתיד המפעל הציוני כולו:

המשא הכבד אשר שמנו על כתפינו הצרות לא לפי כוחותינו הוא [...] שכחנו את המציאות ואמרנו לעשות את ארצנו בעל כורחה לארץ של הגירה. ארץ ישראל לא היתה ולא תהיה גם בעתיד ארץ של הגירה. ארץ ישראל הינה ארץ של התיישבות חקלאית בעיקרה, איטית והדרגתית.¹

העלייה, הכלכלה, הבנייה, המשק הפיננסי, יציבות השוק - כולם ניזוקו קשות. ענף הבנייה התמוטט, האבטלה גאתה, החברות החשובות ביותר במשק, לרבות 'סולל בונה' ו'המשביר', הגיעו לפשיטת רגל. הפחתה של ממש חלה במספר העולים ארצה. כל אלו שיקפו בבירור את המצב הכלכלי הקשה שהתנועה הציונית הידרדרה אליו בעת ההיא.

* ד"ר יובל ארנון-אוחנה הוא מזרחן, מומחה לתנועה הלאומית הפלסטינית ומרצה ללימודי המזרח התיכון במכינה הקדם-צבאית 'אדרת' בעמק האלה.

1 מ' סמילנסקי, 'הישוב', 18 במאי 1926, בתוך גלעדי, תשל"א, עמ' 128.

באוקטובר 1925 נמנו בתל אביב 1,000 מובטלים. חודשיים לאחר מכן הוכפל מספרם, ובמחצית השנייה של 1927 כבר היו 40% מהשכירים בתל אביב מחוסרי עבודה. שיעור האבטלה בכל הארץ הגיע לשליש (!) מכוח העבודה הכללי.² צמצום העלייה והאבטלה הגואה גרמו לירידה חדה בביקוש למגורים, מחירי הדירות ירדו במהירות באין קונה וחברות הבנייה לא הצליחו למכור את מוצריהן. ההשקעות בענף הבניין בתל אביב, למשל, ירדו מ-1,470,000 לא"י בשנת 1925 ל-50,000 לא"י בלבד בשנת 1927. בתי מלאכה, מפעלי תעשייה, חברות מסחר ובתי עסק נסגרו או נקלעו לפשיטות רגל. פיקדונות רבים הוצאו מהבנקים, ולכן הוגבל מאוד מדד האשראי הבנקאי. ביוני 1927 התמוטטה חברת 'סולל בונה'³ ואחריה נכנס לתהליכי פירוק גם 'המשביר'.⁴ גדוד העבודה, אשר פעל מאז 1920, התפורר. אווירת דיכאון שררה בכול. האם סביר להניח כי במצבו זה איים היישוב היהודי איום חמור כל כך על הציבור הערבי עד שהוא נדחף לפתוח במעשי אלימות וטבח?

כאמור, המחצית השנייה של שנות ה-20 אופיינה בשפל רב בעלייה היהודית ארצה. שנת 1927 הייתה השנה היחידה בתולדות הציונות שמספר היהודים שירדו בה מן הארץ (5,071) היה גדול יותר ממספר העולים אליה (3,034). מספרם הכללי של היורדים מן הארץ בשנות המשבר הכלכלי הגיע לעשרים אלף. גם ערב המאורעות עצמם הייתה העלייה מצומצמת מאוד: בשלושת החודשים שלאחר המאורעות, ספטמבר-נובמבר 1929, הגיע מספר הכולל של העולים ארצה ושל מי שקיבלו אישור להישאר בה ל-2,304 איש, שהוא מספר צנוע לכל הדעות, אולם בשלושת החודשים שקדמו למאורעות, מאי-אוגוסט 1929, היה מספרם קטן בהרבה - 998 איש בלבד.⁵ מספרים צנועים אלו של עולים ודאי שלא היו מניע להתפרצות אלימה כל כך.

שמה אירעה הידרדרות במצב הביטחוני, והיא שגרמה לפרוץ המאורעות? בדיקה מהירה מעלה כי שמונה השנים שבין מאורעות 1921 למאורעות 1929 היו התקופה הרגועה ביותר בכל שנות המנדט הבריטי בארץ. שקטות כל כך היו השנים האלה עד שהנציב העליון הרברט פלומר (1925-1928) הורה להוציא מהיישובים היהודיים את "ארגזי הנשק החתומים". אלו היו 587 ארגזים שכללו רובי ציד מדגם 'גרינר', שכדוריהם המתפצלים לרסיסים זעירים היו יעילים לטווח קצר ביותר, אשר הופקדו לאחר מאורעות 1921 ביישובים יהודיים והיו חתומים ואסורים בפתיחה אלא בשעת חירום בלבד. זמן קצר לפני

2 גלעדי, תשלא, עמ' 128.

3 שם, עמ' 138.

4 שם, עמ' 146.

5 ארנון-אוחנה, 1981, עמ' 73-74.

מאורעות תרפ"ט - צחוק הגורל - הורה פלומר להוציאם מהיישובים היהודיים משום ש"אין בהם עוד צורך".⁶

אם כן, את הגורמים למאורעות 1929 יש לחפש במקום אחר.

המופתי חאג' אמין אל-חוסייני

את מה שעברו במאורעות תרפ"ט אנשי חברון, צפת, מוצא, הרטוב, עין זיתים, תל אביב וחיפה - הנהיג אדם אחד בירושלים: המופתי חאג' מוחמד אמין אל-חוסייני, אשר עד למאורעות תרפ"ט היה שותפם הקרוב של הבריטים.

בראשית המנדט היו לבריטים שלושה אינטרסים בארץ: האחד היה איגוד כמה אזורים טריטוריאליים נפרדים במסגרת מדינית חדשה אחת - ארץ ישראל. עוד אינטרס בריטי היה הכפפת כל האזורים הללו למרכז אחד, שהוא ירושלים, והאינטרס האחרון היה הקמת גופי מנהל ומשרדי ממשלה לניהול הארץ. בגופי המנהל הללו מינו הבריטים את חאג' אמין אל-חוסייני לתפקיד מופתי ירושלים (במאי 1921), לתפקיד המופתי הגדול, אשר תחום אחריותו כולל את כל הארץ (בינואר 1922), ולראש 'המועצה המוסלמית העליונה' (אל-מג'לס אל-אסלאמי אל-אעלא), הממונה על הטיפול בכל ההיבטים הדתיים של הקהילה המוסלמית.

מדהים להיווכח כי חאג' אמין אל-חוסייני, שטיפח במשך שנים את תדמיתו כאויבה המושבע של בריטניה, נעשה מיד עם מינויו למופתי שותף מלא ומוחלט לאותם שלושה אינטרסים בריטיים. על מנת להשליט עצמו כמופתי העליון בכל שטחה של הארץ רצה גם הוא להגיע לאינטגרציה של אזורים הטריטוריאליים, שאף להכפיפם למרכז שישב בו - ירושלים - ופעל לחזק את הגוף המנהלי שהקימו הבריטים בעבורו לניהול ענייני המוסלמים - המועצה המוסלמית העליונה. כך החלו הוא ושליחיו לעבור בכל הארץ ולהציע לכל מיני חמולות תפקידים עתירי משכורות במסד האסלאמי החדש, המועצה המוסלמית העליונה: תפקידים במסגדים, ניהול חלקות וקף, קבלת תפקידי הוראה בבית הספר העממי, הכותאב, או מינויים לשופטים ודיינים בבתי הדין השרעיים וכו'. החמולות שניאותו לקבל תפקידים הפכו למחנה תומכיו של המופתי - המג'לסין (אנשי המג'לס - המועצה), ומי שהצעות פסחו עליהם היו למחנה מתנגדיו - המעארדה (האופוזיציה). כך הפכה חמולת חוסייני לגרעין מחנה המג'לסין בירושלים, בעוד חמולות נשאיבי, ח'אלדי ונוסייבה הצטרפו אל האופוזיציה, המעארדה. בחברון הצטרפו אל המג'לסין חמולות תמימי, ג'עברי, עאבדין, מרקה, ואל-עזה, וכל האחרות - למעארדה. כך אירע בכל הארץ כולה.

חפיפת האינטרסים בין המופתי חאג' אמין אל-חוסייני ובין הבריטים היא שהייתה סוד השקט ששרר בארץ עד למאורעות 1929, והישארותה של ירושלים מחוץ למוקדי מאורעות 1921 הייתה בעיני הבריטים הוכחה ניצחת לכך שבחירתם בחאג' אמין אל-חוסייני למופתי אכן הייתה נכונה.

לקראת סוף שנות ה-20 החלו הנפילות. בבחירות למועצה המוסלמית העליונה (1926) הצליחו מתנגדי המופתי לבטל את תוצאות הבחירות, ובהתערבות הבריטים נוספו לבסוף שני אנשי מעארדה להרכב החדש של המועצה. טרם הספיק המופתי לעכל את התבוסה, והנה ב-1927 נערכו הבחירות לעיריות הארץ. אמנם היה ידוע כי למעארדה רוב בעיריות, אך איש לא צפה עד כמה גדול יהיה ניצחונה. האופוזיציה זכתה בכל עיריות הארץ כולן פרט לעזה ולמג'דל. תבוסת מחנה המופתי הייתה שלמה. בשנה שלאחריה, 1928, נערכו בחירות לוועד הפועל הערבי - גוף ההנהגה של ערביי הארץ. שוב כפתה המעארדה שינויים בדרשה בחירות על פי נפות: כל נפה ייצגו שני צירים - אחד מתומכי המופתי, ואחד ממתנגדיו - ועליהם יתווספו גם 12 צירים נוצרים. שוב נדחה המופתי לעמדת מיעוט. ערביי חברון, אשר חשו כי המופתי הולך ונחלש, ניצלו את ההזדמנות ושלחו לשר המושבות הבריטי עצומה ולפיה המופתי והמועצה המוסלמית העליונה משתמשים בכספי הווקף של חברון שלא כדין, למטרות אחרות. משהכחישה המועצה המוסלמית העליונה את ההאשמה תבעו אותה נכבדי חברון לדין.⁷ ניכר היה כי מעמדו של חאג' אמין הולך ונחלש במהירות.

הרעיון להחריף את היחסים עם היהודים ובכך להסב את דעת הקהל לשיפור מעמד פנימי הוא עתיק וימיו כימי העולם, וכך בדיוק החל לפעול גם חאג' אמין אל-חוסייני.

ההידרדרות

משלהי 1928 החלה המועצה המוסלמית העליונה להחריף במודע את היחסים בין המוסלמים ליהודים באמצעות פעולות שביצעה סביב המקומות הקדושים. במשך דורות נהגו המוסלמים לייחס את השער המרכזי בשלושת שערי חולדה בכותל הדרומי לשער שדרכו נכנס הנביא מוחמד להר הבית. כאסמכתה הם נהגו להצביע על שני החורים שנקדחו בראשי החיבור בין הכותל המערבי לכותל הדרומי ולומר שאליהם קשר הנביא את בהמתו, אל-בוראק, טרם כניסתו להר הבית. והנה שינה המופתי חאג' אמין תפיסה זו וקבע כי הנביא מוחמד נכנס להר הבית דרך שער ברקלי, הצמוד לרחבת התפילה היהודית בכותל המערבי, הוא שער הכניסה שדרכו ישראלים ותיירים עולים היום אל ההר. המופתי שינה

את שם השער וכינה אותו 'שער הנביא' (באב אל-נבי), והחל בבניית מסגד חדש במקום.

כצפוי, היחסים בין הצדדים הלכו והחריפו במהירות. ביום הכיפורים תרפ"ט, 24 בספטמבר 1928, הביאו המתפללים היהודים מחיצת בד לרחבת הכותל כדי להפריד בעת התפילה בין גברים לנשים. המוסלמים טענו כי בעזרת הצבת מחיצת בד זו מתכוונים היהודים להשתלט בעתיד על הכותל המערבי, שהוא שטח וקף אסלאמי. המואדין המוסלמי, שצריחו התנשא מעל רחבת התפילה היהודית, החל לקרוא תפילותיו בכוונה תחילה בזמני תפילות היהודים ברחבת הכותל. זאווייה חדשה הוקמה במקום וטקסי ד'כר רעשניים החלו להיערך בה. מבנים מוסלמיים סביב רחבת הכותל הוגבהו עד שצופים מוסלמים יכלו לצפות על המתרחש ברחבת הכותל, לקרוא קריאות בוז ולגלוג ולהשליך לעבר המתפללים היהודים חפצים ואבנים. בקיר בניין המחכמה, הניצב בצפון רחבת התפילה היהודית, פתח הווקף פתח חדש, ורחבת התפילה היהודית שמול הכותל, שהייתה צרה מאוד בלאו הכי, הפכה לדרך מעבר לאנשים ובהמות שהלכו בה או העבירו בה משאות בין בניין המחכמה לשכונת המוגרבים ולשער האשפות.

ב-1 בנובמבר 1928 פתח המופתי בירושלים ועידה אסלאמית גדולה שנועדה "להגן על הבוראק מפני ההשתלטות היהודית", ונכחו בה יותר מ-500 מוזמנים מסוריה, מעבר הירדן, מלבנון וממצרים. עם סיומה החליטה הוועידה להקים את 'האגודה להגנת אל-בוראק אל-שריף והמקומות המוסלמיים הקדושים' (ג'מעית חראסת אל-בוראק אל-שריף ואל-אמכאן אל-אסלאמיה אל-מקדסה). נקבע שמרכזה של אגודה זו יהיה בירושלים ויוקמו לה סניפים הן בארץ הן במדינות מוסלמיות אחרות. הצעירים שהתלקטו בסניפים אלו היו למכשיר רב ערך שהופעל בידי המופתי והמועצה המוסלמית העליונה בפעולות שהשתיקה יפה להן.⁸

המאורעות

בסתיו 1929 היו מועדי החגים של שתי העדות סמוכים מאוד זה לזה: 15 באוגוסט היה יום תשעה באב; 17 באוגוסט, יום הולדת הנביא מוחמד, חל הפעם ביום שישי העמוס ממילא; 18 באוגוסט היה יום שבת נחמו.

בתשעה באב הניפו צעירים יהודים דגל ברחבת הכותל, ועקב מחאות המוסלמים הוצא הדגל מהרחבה בידי המשטרה. למחרת, 16 באוגוסט, חדר המון מוסלמי מאזור המסגדים אל רחבת הכותל, שבר ארון קודש ופגע בספרי תפילה. ביום הולדת הנביא, 17 באוגוסט,

נדקר יהודי בידי מוסלמי. ב-23 באוגוסט 1929 פרצו המאורעות במלוא עוזם ונמשכו עד 3 בספטמבר. מתוך יישוב יהודי בן 150,000 נפש הגיע מספר הנרצחים היהודים בימי המאורעות ל-133 איש.

בצהרי 23 באוגוסט הותקפו בידי ערבים שכונות יהודיות בירושלים, כגון ימין משה, תלפיות, מאה שערים ושכונת הגורג'ים הקטנה 'אשל אברהם' שהייתה מובלעת בין בתי הערבים בשער שכם. מספר הנרצחים הגיע ל-19. רמת רחל הותקפה, פונתה ונחרבה. שליח 'ההגנה' הגיע לחברון והתריע מפני התנפלות קרובה, אך דבריו נדחו והוא אולץ לחזור לירושלים. למחרת, בשבת, 24 באוגוסט 1929, התנפלו על יהודי חברון בצאתם מבתי הכנסת ו-67 מהם נרצחו. מוצא הותקפה בידי ערביי קאלוניא. בבית משפחת מקלף במוצא נרצחו כל חמשת בני המשפחה פרט לתינוק יחיד ששמו מרדכי - לימים רמטכ"ל צה"ל - וכן לשני אורחים ששהו במקום. בשעות הערב החלו התקפות על שכונת הדר הכרמל בחיפה, והן נמשכו עד 26 באוגוסט. באר טוביה, ייסוד המעלה, עין זיתים, מגדל עדר, הרטוב ומשמר העמק הותקפו, פונו ונחרבו. חולדה ניטשה וחרבה לאחר נפילת מפקד המקום, אפרים צ'זיק, אחיה של שרה צ'זיק, אשר נפלה עם טרומפלדור בתל חי. קהילת יהודי עזה פונתה על ידי הבריטים ואנשיה הוצאו מן העיר. ב-29 באוגוסט הותקף היישוב היהודי בצפת; הבריטים פינו את כל התושבים למצודה ואחר כך הוציאו אותם מן העיר.⁹

ההתקפות הערביות העיקריות לא כוונו כלל אל מושבות העלייה הציניית אלא אל מרכזי היישוב היהודי הישן. רובם המכריע של הנרצחים היהודים במאורעות היה מתושביהן של הערים המסורתיות ירושלים, חברון וצפת, שבני היישוב היהודי הישן חיו בהן זה דורות ביחסי שכנות טובה עם הערבים המוסלמים. תושביהן היהודים של ערים אלו לא זו בלבד שלא אהדו את העולים החדשים אלא תכופות אף הסתייגו מהם.

תוצאות המאורעות

הנשכר העיקרי מהמאורעות היה בלא כל ספק המופתי ומחנה תומכיו, המג'לסיין. לאחר שבשנים 1926-1928 הובסו שוב ושוב על ידי האופוזיציה, יצאו המג'לסיין למרחב לאחר מאורעות 1929. עתה הכירה כלל החברה הערבית בארץ ישראל - מוסלמים ונוצרים, עשירים ועניים, עירוניים וכפריים - שהם נושאי דגל השמירה על המקומות הקדושים לאסלאם. חברון ושכם, צפת וחיפה, דורא ובית שאן - יישובים שנחשבו למאחזים מובהקים של המעאודה ומרכזי עיונות להגמוניה הירושלמית, נענו כולם לקריאה להגנת

אל-בוראק, חיקו את הדוגמה הירושלמית ופגעו ביהודים. המעארה לכאורה נעלמה למראה גל ההזדהות עם המופתי ששטף את הארץ כולה, וכאשר חידשו פעיליה את פעילותם לאחר שהיה ארוכה הם נאלצו לעשות זאת מנקודת התחלה נמוכה בהרבה מזו שנמצאו בה ערב המאורעות.

אפילו נוצריי הארץ התלכדו לאחר מאורעות תרפ"ט לתמיכה במג'לסיין ובמופתי. הנוצרים אמנם לא השתתפו בפגיעה ביהודים, אולם קהילותיהם וכלי התקשורת שלהם, כגון העיתונים אל-כרמל, פלסטין ואל-אקדאם, שקודם לכן שללו את פעולות המופתי וביקרו אותו קשות, שינו עתה את עמדתם ותמכו בעמדותיו באופן חד-משמעי במהלך המאורעות וזמן מה אחריהם. רבה כל כך הייתה הזדהות נוצריי הארץ עם המופתי עד שבשנת 1930 היו גם נוצרים בעולי הרגל לנבי מוסא...

תשומת לב העולם המוסלמי כולו הופנתה עתה לעבר שאלת המקומות הקדושים בארץ ישראל. אם בתחילת המנדט עסקו בשאלה זו רק ערביי הארץ, ובהמשך - ערביי הארצות השכנות, הרי שלאחר המאורעות בחן שאלה זאת העולם המוסלמי כולו. המופתי פתח בפעילות פאן-אסלאמית נרחבת ויצר קשרים עם קהילות מוסלמיות ועם אישים מוסלמים בחו"ל. ביוני 1931 מת השריף חוסיין בן עלי, שהיה שליט מכה ההאשמי ומחולל המרד הערבי נגד העות'מאנים במלחמת העולם הראשונה. חאג' אמין אל-חוסייני פנה אל הנציב העליון סיר ארתור ווקופ, קיבל את הסכמתו לערוך לשריף הלוויה מפוארת בירושלים וקבר אותו בהר הבית.¹⁰ קשרים הדוקים נרקמו בין המופתי למוסלמי הודו, שנאבקו בעת ההיא מאבק חריף נגד ההינדים ונגד השלטונות הבריטיים, ופעולתם אופיינה ברוח פאן-אסלאמית עזה. איגרות, משלחות ומגעים אינטנסיביים הוחלפו בין שני הצדדים, וכאשר הלך לעולמו מנהיגם של מוסלמי הודו, מוולנא מוחמד עלי, שוב השיג המופתי את הסכמת הנציב העליון לארגן בעבור מוחמד עלי (ההודי!) לווייה רבת משתתפים בירושלים. הלוויה נערכה ב-23 בינואר 1931, וגם הוא נקבר בהר הבית.¹¹ לשיא פעילות זו הגיע המופתי כאשר ערך ב-7 בדצמבר 1931 בירושלים ועידה פאן-אסלאמית שהשתתפו בה 145 נציגים זרים שהגיעו מ-22 מדינות.¹²

ברם אליה וקוץ בה. בשנות השקט עד למאורעות תרפ"ט היו שלטונות המנדט הבריטי מרוצים למדי מפעילותו של המופתי ומתפקודו, אולם לאחר המאורעות למדו גם הבריטים

10 אל-ג'אמעא אל-ערביה, 4 ביוני 1931.

11 אל-ג'אמעא אל-ערביה, 23 בינואר 1931.

12 א-נט'אם אל-אסאסי ללמאתמר אל-אסלאמי אל-עאם, אל-ג'אמעא אל-ערביה, 13 בדצמבר 1931.

כי הגם שהשכיל להסתיר את פעולותיו ולהסוותן, המופתי הוא שיצא בהסתה החרפה ערב המאורעות והוא שדחף לצאת בתקיפות אלימות נגד היהודים. כלפי חוץ לא נודע דבר, אולם משנתחו הארכיונים הבריטיים כעבור 30 שנה נחשפה בהם ראשית החשיבה הממשלתית הבריטית ולפיה המופתי מסוכן מדי ויש להדיחו מתפקידו.¹³ סוף-סוף לא היה חאג' אמין אל-חוסייני, הן בתפקידו כמופתי הן כראש המועצה המוסלמית העליונה, אלא מינוי בריטי ככל פקיד ממשלה אחר. וכידוע, כפי שאפשר למנות פקיד ממשלה לתפקיד אפשר גם להדיחו ממנו.

ב-1 באוקטובר 1937, בעיצומם של מאורעות 1936-1939, לאחר רציחתו של איש מנהל בריטי בכיר בנצרת, הדיחו הבריטים את חאג' אמין אל-חוסייני מכל תפקידיו. הוא נמלט ללבנון וממנה המשיך לסוריה, לעיראק, לאיראן, לאיטליה ולגרמניה הנאצית, ובה נפגש עם אדולף היטלר. עם הדחתו השתלטו הבריטים על המועצה המוסלמית העליונה, פירקו את הוועד הערבי העליון, עצרו את חבריו והוציאוהו אל מחוץ לחוק. בתוך ימים ספורים חדלה ההנהגה הפלסטינית מלהתקיים.

בימים ההם, ב-1937, נשמעו היטב גם הדי מאורעות תרפ"ט וציליהם.

רשימת קיצורים ומקורות

ארנון-אוחנה, 1981	י' ארנון-אוחנה, חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית 1929-1939, תל אביב 1981.
ברקוביץ, 2000	ש' ברקוביץ, מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה, אור יהודה 2000.
גלעדי, תשל"א	ד' גלעדי, 'המשבר הכלכלי בימי העליה הרביעית 1926-1927, בתוך: ד' קארפי (עורך), הציונות - מאסף לתולדות התנועה הציונית והישוב היהודי בארץ ישראל, תל אביב תשל"א.
דינור, 1964	ב"צ דינור (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך ב - מהגנה למאבק, תל אביב 1972.

13 ראו את התכתבות בין מילס, מזכיר הממשלה בפועל, ובין תת שר המושבות וויליאמס, אוגוסט 1930, ארנון-אוחנה, 1981, עמ' 120.